
ЕДИЦИЈА

Зборници

УРЕДНИЦА ЕДИЦИЈЕ

Др Наталија Мићуновић

УРЕДНИЦИ

Др Маринко Лолић

Проф. др Слободан Антонић

Проф. др Јово Бакић

ИЗДАВАЧИ

Институт друштвених наука

Српска академија наука и уметности

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за социологију

Српско социолошко друштво

ЗА ИЗДАВАЧЕ

Др Горан Башић

Академик Владимир Костић

Проф. др Мина Петровић

Проф. др Јасмина Петровић

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. др Александар Молнар

Проф. др Бранислав Стевановић

Др Наталија Мићуновић

Др Невен Цветићанин

ISBN 978-86-7093-219-7

зборници

ФИЛОЗОФИЈА
КРИЗЕ И ОТПОРА
МИСАО И ДЕЛО
ЉУБОМИРА ТАДИЋА

Институт друштвених наука, Београд, 2019

Садржај

6

Marinko Lolić
Umesto uvoda

ФИЛОЗОФИЈА ПРАВА

12

Dragoljub Mićunović
Ljubomir Tadić i javna upotreba uma

24

Данило Н. Баста
Полемика поводом Келзена између
Радомира Д. Лукића и Љубомира
Тадића (1963):

контекст, ток, аргументација, исход, значај

62

Богољуб Шијаковић
Просветитељство и природно право у
филозофији права Љубомира Тадића

82

Јасминка Хасанбеговић
Допринос Љубомира Тадића српској
реторичкој теорији

96

Todor Kuljić
Idejno opredeljenje i politički angažman
Ljubomira Tadića: između sklada i napetosti

114

Čedomir Ćupić
Tadićeva odbrana ljudskog dostojanstva

130

Славиша Орловић
Природно право
и људско достојанство у делима
Љубомира Тадића

146

Љубиша Митровић
Љубомир Тадић о прометејском праву на
побуну као основном људском праву
(Маргиналије о доприносу Љубомира Тадића
савременој политичкој филозофији отпора и
социологији политике)

ФИЛОЗОФИЈА ПОЛИТИКЕ

164

Драган Симеуновић
Допринос Љубомира Тадића
науци о политици

192

Јовица Тркуља
Запажања о науци о политици
и јавном деловању Љубомира Тадића

222

Vukašin Pavlović
Filozofske osnove političke
sociologije u delu Ljubomira Tadića

238

Marinko Lolić
Razmatranje odnosa vladar-filozofija u
polemičkom diskursu Ljubomira Tadića i
Milana Kangrgre

262

Александар Прњат
Љубомир Тадић о јавности

ДРУШТВЕНА КРИТИКА И ПРОБЛЕМИ ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ

280

Будимир Кошутић
О једној реткој теоријској доследности

304

Zoran Vidojević
Ljubomir Tadić – uzor teorijske misli
uspravnog držanja

324

Trivo Inđić
Tadićev nauk o demokratiji:
istovetnost socijalizma
i demokratije, slobode i jednakosti

346

Ивана Дамњановић
Техника и моћ:
Тадићева рецепција критичке мисли о техници

362

Jovan Babić
Tajna smrti

374

Зоран Кинђић
Тадићева разматрање проблема смрти

395

Фото прилози

ИВАНА ДАМЊАНОВИЋ

Универзитет у Београду

Факултет политичких наука

Техника и моћ: Тадићева рецепција критичке мисли о техници

Љубомир Тадић има значајно место међу ретким српским мислиоцима који су своју пажњу посветили питању односа технике са друштвеном и, у оквиру ње, политичком сфером. Чврсто смештена у шири контекст његове мисли о друштву и политици, Тадићева разматрања технике везана су пре свега за једну кључну тему: однос технике и моћи.

Управо повезивање технике и политичке моћи је, по Тадићевом мишљењу, један од суштинских проблема савременог друштва. Уместо да остварује своју еманципаторску функцију и допринесе успостављању темељних људских и друштвених вредности, савремена техника се претвара у инструмент доминације. На тај начин политика се из руку народа измешта у делокруг политичких стручњака. Ову тежњу ка успостављању технократске власти Тадић види као дубоко реакционарну, а технократизам као идеологију смешта недвосмислено у корпус конзервативизма.

Тадићеве анализе технике, тачније техничке цивилизације, као специфичног проблема савременог друштва, ослањају се у великој мери на радове немачких филозофа – Хајдегера, Хоркхајмера и Адорна, као и Маркузеа. Његове интерпретације ових аутора, делимично систематизоване у *Парерјону*, несумњиво представљају врло значајан допринос нашој друштвенонаучној и филозофској мисли о техници.

Циљ овог рада је да покуша да кроз анализу дела Љубомира Тадића аргументовано покаже да се друштвенонаучно разматрање технике развијало пре свега у оквиру југословенске филозофије праксе, и да се из њене перспективе може сагледати сложени однос између овог филозофског правца и критичке теорије друштва, пре свега Франкфуртске школе.

Својим делом Тадић, наиме, не остаје при пуком усвајању ставова немачких аутора, већ се са њима упушта у дијалог, користећи их као подлогу за изградњу сопствених концепата и закључака о односу технике и моћи.

Кључне речи: Љубомир Тадић, техника, политичка моћ, технократија, критичка теорија.

Увод: техника у филозофском опусу Љубомира Тадића

■ Посматрајући целокупност Тадићевог филозофског рада, не може се рећи да је питање места технике¹ у савременом друштву било кључна област његовог интересовања. Међутим, он је овом темом почео да се бави још почетком шездесетих година XX века у тексту „Политика као пракса и као техника: о односу политичке филозофије и политичке науке“, који је написан крајем 1961, а објављен 1963. године (према Тадић 2007). Проблемима технике у савременом свету враћао се у неколико наврата касније током своје каријере, даље продубљујући и проширујући своја запажања и промишљања. О овом можда донекле успутном, али трајном интересовању сведоче текст „Теократија, социократија и технократија“ (први пут објављен у књизи *Традиција и револуција* 1972. године, а поново у оквиру изабраних дела 2007), као и разматрања у књигама *Оглед о јавности* (1987), *Наука о џолиџици* (прво издање 1988. године) и *Реџорика* (1995). Коначно, текстове који су најдиректније посвећени питању технике Тадић је објавио 2002. године у *Парерјону*.

Тадићева мисао о техници, чија се кључна тема може идентификовати као однос технике и моћи, чврсто је смештена у шири контекст филозофских разматрања друштвених и политичких проблема који су га окупирали. Стога се може изразити нада да ће осветљавање и ове фасете Тадићевог стваралаштва пружити неки, макар мали допринос бољем разумевању и објективнијој оцени ширине и дубине његове филозофске и друштвенонаучне мисли.

Детаљније разматрање односа технике и савременог друштва у делу Љубомира Тадића могло би, такође, допринети темељнијем расветљавању разумевања ове релације у југословенској и српској друштвеној мисли. Наиме, интересовање аутора за ову проблематику током друге половине XX века било је сразмерно мало у поређењу са другим темама. Један од

¹ Тадић у својим радовима углавном доследно употребљава термин *техника*. Због тога ће бити на исти начин употребљаван и у овом раду, упркос томе што се у последњим деценијама у научној литератури за означавање овог феномена најчешће користи израз *технолоџија*.

разлога свакако лежи и у чињеници да југословенске земље и у погледу развоја науке и технологије спадају у групу „закаслених нација“ (Инђић Т. 2009: 7). Тиме је, свакако, увећан и значај оних мислилаца који су се овим питањима у својим радовима бавили. Симптоматично је да су они углавном били део интелектуалног круга који се данас најчешће назива југословенском филозофијом праксе: неформалне групе окупљене око часописа *Praxis* и Корчуланске летње школе. Поред Тадића, о проблемима технике и друштва писали су и Михаило Марковић (1964; 2001; 1991), Гајо Петровић (1986), а повремено и други аутори из овог круга.

И поред различитих становишта са којих приступају својим проучавањима, чини се да су у радовима ових аутора о техници присутни неки заједнички елементи. Као најзначајнији међу њима, могла би се издвојити два елемента. Први је својеврсна растрзаност између марксистичког и веберовског схватања технике: између Марксовог технолошког детерминизма² и Веберовог инструментализма, односно између Марксовог технолошког оптимизма и Веберовог технолошког песимизма.

Други заједнички елемент је блискост у ставовима са заступницима критичке теорије друштва, пре свега припадницима Франкфуртске школе, од којих су неки, попут Хабермаса, активно учествовали у раду часописа *Praxis* и Корчуланске школе. О снажном утицају који су ови филозофи имали на југословенску филозофију праксе сведочи Петровић (1985: 197):

„[...] крајем педесетих и почетком шездесетих година откривена је и Франкфуртска школа као у почетку превиђена сестра, дивљења достојна сестра разноврсних талената, која је већ одавно видјела неке значајне проблеме што их је млађа запазила тек недавно [...] Фасцинација је била јако

² Маркова мисао о техници је изузетно сложена и опире се једноставним класификацијама. Ипак, већина аутора се слаже с тим да се Маркс, пре свега због тезе о томе да производне снаге (чији важан део чини управо техника, односно средства за производњу) одређују производне, а посредно и све остале друштвене односе, може сврстати у заговорнике технолошког детерминизма. При томе се за илустровање овакве његове позиције првенствено користи познати цитат: „Ручни млин даје вам друштво с феудалним господарима, парни млин друштво с индустријским капиталистима“ (Маркс 1977:61). Упореди Winner 1977: 77; Shaw 1979; Llobera 1979; Axelos 1986.

велика [...] Од тог времена Франкфуртска је школа остала стално врело поуке и инспирације за загревачке филозофе праксе (као и за друге филозофе у Југославији).“

Треба наравно нагласити да се, упркос оваквој „фасцинацији“, југословенски филозофи праксе, укључујући Љубомира Тадића, нису задржавали на пукој рецепцији и интерпретацији ставова аутора Франкфуртске школе, већ су их врло често користили као полазну тачку за сопствена разматрања и упуштали се са њима у својеврстан дијалог.

Полазећи од одређења појма технике, преко критике конзервативног технократизма и односа технике и (пре свега политичке) моћи, намера овог рада јесте да покаже да је мисао Љубомира Тадића о техници и њеном односу са друштвом истовремено и самосвојна и репрезентативна за простор и време у којем је стварао.

Појмовно одређење и теоријска концептуализација технике

Љубомир Тадић је о техници писао у различитим раздобљима своје академске каријере, али и у различитим контекстима.³ Стога не изненађује што дефиниције технике на које се у својим делима позива нису увек уједначене. Ако се прати хронолошки развој његове концептуализације технике, може се уочити да она временом добија на ширини, али и на оригиналности.

Најраније Тадићево одређење технике је донекле недоречено. Разматрајући историјски развој теоријских одређења политике и науке о политици, он о техници говори као о *мајсторији*, односно као о *вештини припремања и обраде некој предмета* (2007а: 21). Већ у овом тексту Тадић инсистира на специфичностима модерне технике, и позива се на Хајдегерово

³ Као што је својевремено приметио Фон Бајме (2002:63), оцена политиколошких теорија мора увек узети у обзир и њихову функцију у комуникацијском систему наука. Зато треба имати у виду да је Тадић о проблему технике писао у радовима који су били првенствено посвећени другим темама (2007а; 2007б; 1987; 1995), у уџбенику који је по својој намери уводног карактера (1996), као и у текстовима који су у целости посвећени овој теми (2002).

виђење овог феномена, чему ће се у каснијим радовима враћа-ти. Тако у књизи *Наука о ѿолиѿици* он полази управо од Хајдегерове дефиниције технике: техника је средство за циљеве и техника је људско дело (Тадић 1996: 56–57). Овакво одређење, међутим, и за Хајдегера и за Тадића представља само полазну тачку за даља промишљања о суштини технике и њене улоге у савременом друштву. Тадић прихвата и Хајдегерову тезу о техници као *раскривању из/зазивањем*, као и став да је техника „одређујућа моћ у констелацији наше епохе“ (Кинђић 2011: 65–72).

Мада је Хајдегеров дух присутан, вероватно и највише, у *Парерјону*, ова књига садржи и најисцрпнију, а уједно и најоригиналнију Тадићеву дефиницију технике. Већ у предговору Тадић (2002: 7) објашњава да се под техником најчешће подразумева „скуп материјалних људских открића, оруђа, машина и слично, који људима дају могућност господства над природом, а у ширем смислу, и над другим људима“. Управо последњи део ове, иначе релативно конвенционалне и уске дефиниције технике врло прецизно илуструје Тадићеве мотиве за бављење проблемима које техника поставља пред савремено друштво. Она, наиме, није проблематична нити интересантна сама по себи, већ као средство доминације над људима. Оваква спрега између технике и друштвене, а пре свега политичке моћи средишња је тема свих Тадићевих размишљања о техници. Уско одређење технике дато на самом почетку *Парерјона* Тадић у даљем тексту допуњује констатацијом да појам технике не подразумева искључиво материјална средства, односно артефакте, већ у истој мери и поступке и системе (Тадић 2002: 14).

Појмовно одређење технике не може бити потпуно ако се не узме у обзир и њена генеза и историјски развој. Без осврта на еволуцију како самог феномена, тако и појма технике немогуће је адекватно одговорити на једно од најважнијих питања која се постављају пред савремене мислиоце: питање о специфичностима модерне технике. Тадић (2002: 13) полази од претпоставке да је техника „стара колико и човек који је био принуђен да приступи преради (обradi) затечене природе“. Ради опстанка, човек је принуђен да своје органске недостатке надомести *анорјанским ѿроѿезама*. Тадић начелно прихвата концепт човека као *homo faber*-а, који представља једно од

темељних антрополошких полазишта модерне филозофије.⁴ Овакво схватање човекове природе и историје подразумева да је управо техника онај чинилац који човека преводи из природног стања у стање културе као друге, „више природе“ (упореди Тадић 2002: 13).

Почетке филозофске концептуализације технике Тадић, у сагласности са доминантном парадигмом у модерној филозофској мисли, смешта у доба античке Грчке. О томе сведочи и само порекло речи, од античког *tehne* и *tehnema*. Ове речи, подсећа Тадић (2002: 14), имају вишеструко значење: „вештина, уметност, песничко умеће, односно беседничка умешност и *владалачка вештина* [курзив И. Д.]“. На тај начин је суштина технике још у античко доба била на одређен начин повезана са политиком, иако је ова друга спадала, по Аристотеловој класификацији, не у поетичка знања, која се заснивају управо на *tehne*, већ у практичне науке, засноване на проницљивости – *phronesis*. У *Реторици* Тадић (1995: 32) издваја све оне суштински важне карактеристике античког схватања вештине које се и данас најчешће наводе као главна обележја технике: она је одређено свесно и планско делање, као и скуп правила која су настала из искуства, али су накнадно промишљена: „[в]ештина сазрева у искуству, али је у вештини искуство рационално осветљено.“

Критика конзервативног технократизма

Анализа и критика конзервативног технократизма такође спадају међу теме којима се Тадић више пут враћао. Могло би се чак констатовати да, судећи по простору који му је у својим књигама посветио, Тадић ово питање сматра једним од најважнијих за филозофско разматрање односа технике и друштва. Своје ставове о заговорницима технократије изложио је још 1972. године у тексту „Теократија, социократија и

⁴ Међу ауторе који полазе од ове премисе спадају Карл Маркс, Бенџамин Френклин, Томас Карлајл, Макс Вебер, Макс Шелер, Хана Арент. Конкурентски антрополошки приступ полази од идеје да је човек првенствено *animal symbolicum*, тј. да је коришћење симбола она карактеристика која човека одваја од осталих живих бића (упореди Dusek 2006: 117; Bell 1991:6).

технократија“ (сви наводи према Тадић 2007б: 135–152). У нешто измењеном облику, овај текст чини основу његових каснијих разматрања ове теме.

Тадић технократизам смешта чврсто у оквир конзервативне идеологије, о чему најупечатљивије сведочи чињеница да га у књизи *Наука о ѿолиѿици* одређује као један од типова конзервативне мисли (Тадић 1996: 515). Концепт технократије или технократизма је у његовом раду неизоставно праћен епитетом *конзервативни*, не дозвољавајући макар начелну могућност постојања технократских идеја које би по свом карактеру биле прогресивне. Разлози за овакву класификацију технократизма леже у Тадићевом јасно израженом полазном ставу да „[к]онзервативна мисао тежи, без обзира на националне посебности или личну усмереност њених твораца, енергичном подређивању умног начела *слободе* ирационално схваћеном начелу *ѿоретѿка* [курзив Љ. Т.]“ (Тадић 2007б: 136).

Конзервативно-технократска струја у социологији се може, како и Тадић наглашава, пратити уназад до самих почетака ове науке, односно до формирања социолошког позитивизма Огиста Конта (Auguste Comte), кога аутор сматра „претечом модерне манипулације“ (Тадић 2007б: 138). Иако се ослања на ово наслеђе XIX века, технократизам је, заправо, производ модерног доба и његове *ѿехниѿиѿичке фасцинације*.⁵ Наука и техника су, сасвим очигледно, умногоме побољшале свакодневни живот великог броја људи и омогућиле стварање државе благостања. Али, управо у овој држави, као *ѿехничкој* држави, „расте процес *деѿолиѿизације* грађана, па према томе отпада и класичан облик *демокраѿске* државе у којој би доминирала воља грађанина“ (Тадић 2007б: 140). Отуд израња нови модел ауторитета: ауторитета „информисаног познаваоца ствари, стручњака насупротив неинформисаном лаику и дилетанту“ (Тадић 1996: 532), као и пораст моћи техничког располагања људима.

У делима заступника конзервативног технократизма, сматра Тадић, „дух технике није повезан ни са чим другим осим са перфекцијом која темељно искључује људску слободу“, а „[т]ехнички оптимизам је повезан са политичким песимизмом“

⁵ Тадић је овај израз пронашао код Драјцела (Dreitzel 1970:31, цитирано према Тадић 1996:533).

(Тадић 1996: 532). Логичне консеквенце оваквог става можда је најпрецизније изразио Шелски (Helmut Schelsky), констатацијом да се сувереном „може звати ко год у датом друштву постиже највећу ефикасност у примени научних и технолошких мера“ (Shelsky 1966: 455, цитирано према Van Laak 2003: 154).

Тадић се у својој анализи конзервативног технократизма ограничава на критику немачких аутора који заступају ову позицију. Овакав приступ је оправдан јер је у великој мери реч о дискурсу карактеристичном управо за немачку конзервативну мисао. Конзервативни технократизам, примећује и Тадић, заступали су пре свега аутори чија су дела била популарна у време нацизма, попут *Der totale Staat* Ернста Форстхофа (Тадић 2007б: 140 у фусноти), и уз њега Ханса Фрејера (Hans Freyer) и Арнолда Гелена (Arnold Gehlen), који су пре Другог светског рата били окупљени око идеје *конзервативне револуције*, односно *револуције с десна* и часописа *Tat* (Тадић 2007б: 149, у нап.). Овај својеврсни континуитет у развоју немачке технократске и конзервативне мисли приметили су и анализирали касније и други аутори. Тако Рокремер (Thomas Rohkrämer) сматра да комбинација технолошки модернизаторских и политички конзервативних погледа започиње још у доба Немачког царства и да представља један од фактора који су допринели јачању национал-социјализма (Rohkrämer 1999). Штавише, по неким оценама (Van Laak 2003: 148), управо ова варијанта конзервативизма, и управо аутори чија дела Тадић анализира, имали су највећег утицаја на немачку историју после 1945. године.

Овде постоји један значајан и донекле збуњујући изузетак. Наиме, Тадић је један од ретких наших филозофа који у својим радовима (2007б; 1996; 2002) реферира на дело утицајног француског мислиоца Жака Елила (Jacques Ellul). Из ових, мора се признати, штурих референци није сасвим јасно да ли је Тадић са Елиловим делом био упознат из прве руке или искључиво преко секундарних извора. Елилов кључни рад, бар када је о филозофији технике реч – *La technique ou l'enjeu du siècle*, објављен је у српском преводу тек 2010. године (Елил 2010). У Француској је, међутим, ова књига објављена 1954. године. Имајући у виду Тадићево добро познавање француског језика, као и чињеницу да је једну школску годину (1956/57) провео на

стручном усавршавању у Паризу, где је радио на својој докторској дисертацији (упореди Инђић М. 1990), није искључено да се са Елиловим ставовима о техници упознао већ тада. Тадић се не упушта у детаљну анализу Елилових опсервација о техници, те остаје донекле нејасно због чега га недвосмислено сврстава међу заговорнике конзервативног технократизма (Тадић 1996: 530; 2002: 19). Оваква класификација збуњује утолико више због тога што су Елилови ставови умногоме блиски Тадићевим.⁶

Техника и моћ

Критика конзервативног технократизма, као и само његово појмовно одређење технике, блиско су повезани са Тадићевом кључном теоријском преокупацијом – разматрањем односа између технике и моћи, схваћеног пре свега као политичка моћ.

Кључно питање у вези са техником, према Тадићу (2002: 26), гласи „Да ли је дозвољено да се оствари све оно што се технички да справити? Да ли се затечена природа сме произвољно мењати или треба мотрити и овде на границе и ограничавања?“ Његов одговор је недвосмислено негативан, јер већ и „само техничко схватање стварности представља проблем“. Ова, техничким напретком омогућена моћ човека над природом неминовно, по Тадићевом схватању, прераста у моћ човека над човеком. Тиме сама техника престаје да делује еманципаторски, ослобађајући човека мануелног и репетитивног рада, и постаје средство репресије и отуђења.

Рана модерна мисао, заснована на новој, пре свега природнонаучној слици света, управо полази од тога да се друштвени закони могу сазнати са истим степеном поузданости као природни закони, те да се њиховом *техничком* применом може осигурати друштвена стабилност. Корене ове идеје, као и

⁶ Детаљно поређење виђења технике у радовима ова два филозофа заслужује већу пажњу и више простора него што обим овог рада дозвољава. Због тога поменимо само најзначајније сличности: веома изражен технолошки песимизам, посматрање технике као монолитног и свепрожимајућег феномена, увиђање фундаменталне неспојивости аутономности технике и њеног развоја са аутономијом личности и људском слободом.

модерног схватања технике, Тадић с правом лоцира у опусу Френсиса Бекона (Francis Bacon) (Тадић 2002: 7; 14–15). Овај радикални раскид са античким наслеђем огледа се у новонасталим уверењу о томе да је теоријско сазнање „тек онда потпуно, ако је способно за примену, ако се *технички* да 'извести' [курзив Љ. Т.]“ (Тадић 1987: 125). У политици, сматра Тадић, овај став рефлектује се у потрази за таквом теоријом која ће омогућити успостављање тачних државних установа. Управо на Беконову крилатицу (*scientia propter potentiam*) Тадић се и позива када констатује да је наука „у служби моћи, а теоријско мишљење служи политичкој мајсторији за тачно конструисање државне зграде [...]“ (Тадић 1996: 50–51). Беконовско наслеђе нашло је свој израз и у „оптимистичком светоназору“ просветитељства. Просветитељски покрет је, са своје стране, дао крила поистовећивању научног и технолошког прогреса са друштвеним напретком и тиме отворио врата технократским интерпретацијама политике.

У својој критици просветитељских ставова о односу технике и друштва, као и генералне замисли о техничкој моћи као облику политичке моћи, Тадић се у великој мери ослања на идеје припадника Франкфуртске школе. Ставови које износе Хоркхајмер и Адорно (1974: 10), посебно њихова констатација да „[р]аст привредне продуктивности која, с једне стране, ствара увјете за праведнији свијет, даје, с друге стране, техничком апарату и групама које њиме располажу неизмјерну надмоћ над осталим становништвом“ одјекује у свим Тадићевим размишљањима о техници. Једно од централних упоришта његове критике технократизма представљају интерпретације Хоркхајмеровог концепта *управљаної свеїша*, као и Маркузеовог схватања проблема техничке рационалности.

Суштински проблем за Тадића представља тоталитарни карактер савремене технике, која, уместо да делује еманципаторски, пружајући човеку више времена и ресурса да створи друштво у складу са сопственим, људским вредностима, премешта моћ из руку народа у руке једне нове елите стручњака и техничара и ствара услове за ефикасну друштвену контролу. Тадићеву забринутост због све веће доминације, у модерном добу, инструменталног надјавним критичким умом, треба пре свега посматрати у контексту његовог доследног опредељења за демократију као начин

политичког одлучивања, који у највећој могућој мери омогућава људску слободу и аутономију личности – опредељења које се огледа и у његовом одређењу демократије као првог предмета науке о политици (Тадић 1996: 62–64).

Закључак

Допринос Љубомира Тадића проучавању односа између технике и политике у различитим сферама практичке филозофије је несумњив. Ослањајући се, са једне стране, на мисао припадника Франкфуртске школе, али и излажући смело самосвојну критику технократских тенденција у друштвенонаучној и филозофској мисли свог времена, Тадић пружа једно критичко виђење улоге технике у друштву, које је истовремено довољно аутентично и репрезентативно за друштвени и идејни контекст у коме је стварао. Као и други аутори који су припадали југословенској филозофији праксе, он у својој анализи полази од Марксовог и Хајдегеровог виђења и разумевања технике као потенцијално еманципаторске друштвене силе, која својим деловањем доводи до промене друштвених односа. Тадић, међутим, увиђа да се овај потенцијал није у савременим друштвима остварио – напротив, да техника постаје у све већој мери фактор доминације и отуђења. Отуда његово скретање ка извесном песимизму и приближавање ауторима који заступају идеју аутономности технике пре свега у оквиру критичке теорије друштва. Коначно, у највећем броју својих текстова Тадић, такође у складу са духом времена, о техници пише као о јединственом и једнообразном феномену, мада треба нагласити да у *Парерјону* издваја конкретне гране науке и технике које потенцијално отварају нека важна друштвена питања – пре свега компјутерске технике и биотехнике.

Тадић иде испред свог времена када указује на специфичне идеолошке злоупотребе науке и технологије, пре свега у покушају да се одређеним наративима и пројектима припише непристрасност и објективност, које се сматрају обележјима науке и технике као првенствено рационалних делатности. Ово нарочито, по његовом мишљењу, представља проблем када је реч о проучавању политике и о практично-политичким

пројектима: када се политика третира као „мајсторија“, када наука о политици усваја технички жаргон (1996: 213, у нап.), или када се модели у политици представљају као „средство избављења из пуге неизвесности, а поврх тога нуде 'непристрасност' и 'објективност' рационалног, научно-техничког средства“ (1996: 533). Штавише, исцрпљујући се у „проблемима *техничко* овладавања политичким механизмом [курзив Љ. Т.]“, односно „проблемима стварања коректно израчунатих правила, односа и установа“ (1987: 126) наука о политици заправо губи свој самосталан предмет (1987: 130).

Тадићева мисао о техници, сагледана у својој свеукупности и развојности, добро илуструје неке важне аспекте стања у овој области друштвене науке у Србији. Рођена у оквиру југословенске филозофије праксе, она не полази само од марксистичког схватања технике, код неких аутора погрешно схваћеног као детерминистичког и еманципаторског, већ узима у обзир и античку традицију и савремене филозофске интерпретације, попут Хајдегерове. Потом скреће у правцу који је одредио још Макс Вебер – правцу технолошког песимизма и инструменталности. На трагу Адорна, Хоркхајмера и Маркузеа, Тадићева размишљања задржавају веберовски песимизам. Коначно, у време када се рађа „нова социологија технике“, односно када примат преузимају социоцентрични и конструктивистички приступи (друга половина осамдесетих и прва половина деведесетих година XX века), специфична ситуација на подручју Југославије довела је до окретања другим научним преокупацијама, те је овај нови приступ проучавању односа технике и друштва остао готово потпуно непримећен (упореди Инђић Т. 2016).

ЛИТЕРАТУРА

- Бајме, Клаус фон, „Појам теорије политике у поређењу са појмом теорије других дисциплина“, у: *Теорија политике – Ригер*, ур. Драган Симеуновић, Наука и друштво, Београд, 2002, стр. 60–63.
- Елил, Жак, *Техника или улој века*, Алекса Голијанин, Београд, 2010.
- Инђић, Милица, „Љубомир Тадић: биографија и библиографија“, у: *Филозофија и друштво*, ур. Драгољуб Мићуновић, Универзитет у Београду, Институт друштвених наука, Центар за филозофију и друштвену теорију, Београд, 1990, стр. 323–349.
- Инђић, Триво, *Технологија и културни идентитет*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Инђић, Триво, „Социјалне студије технологије у Србији у програмима универзитетске наставе“, *Зборник Машице српске за друштвене науке* бр. 67, 2016, 709–720.
- Кинђић, Зоран, *Хајдејерова кришка антропоцентризма*, Либер, Београд, 2011.
- Марковић, Михаило, *Човек и техника*, Центар за идеолошко-политичко образовање Радничког универзитета „Буро Салај“, Београд, 1964.
- Марковић, Михаило, „Последице будућег техничког напретка“, у: *Проблеми науке у будућности – искуства и виђења*, САНУ, Београд, 1991, стр. 333–339.
- Марковић, Михаило, „Политика и техника у делу ‘Discorsi’ Макијавелија“, *Лешојис Машице српске* бр. 467/5, 2001, стр. 666–679.
- Тадић, Љубомир, *Ојлед о јавности*, Универзитетска ријеч, Просвета, Никшић, Београд, 1987.
- Тадић, Љубомир, *Реторика: увод у вештину беседништва*, Филип Вишњић, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 1995.
- Тадић, Љубомир, *Наука о политици*, БИГЗ, Београд, 1996.
- Тадић, Љубомир, *Парерјон*, Филип Вишњић, Београд, 2002.
- Тадић, Љубомир, *Поредак, ауторитет, слобода*, Изабрана дела Љубомира Тадића, Т. II, Завод за уџбенике, Службени гласник, Београд, 2007а.
- Тадић, Љубомир, *Традиција, лејштимност и револуција*, Изабрана дела Љубомира Тадића, Т. III, Завод за уџбенике, Службени гласник, Београд, 2007б.
- Axelos, Kostas, *Marks mislilac tehnike: od otuđenja čovjeka do osvajanja svijeta*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.
- Bell, Daniel, *The Winding Passage: Sociological Essays and Journeys*, Transaction Publishers, New Brunswick, 1991.
- Dusek, Val, *Philosophy of Technology: An Introduction*, Blackwell, Oxford, 2006.
- Dreizel, Hans Peter, „Rationales Nadeln und politische Orientierung“, in: *Texte zur Technokratiediskussion*, Hsrg. Claus Koch, Dieter Senghaas, Frankfurt, Main, 1970.

- Horkheimer, Max, Theodor, Adorno, *Dijalektika prosvetiteljstva: filozofijski fragmenti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
- Llobera, Josep, „Techno-Economic Determinism and the Work of Marx on Pre-Capitalist Societies“, *Man*, New Series № 14/2, 1979, pp. 249–270.
- Petrović, Gajo, „Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse“, *Filozofska istraživanja* god. 5, br. 2, 1985, str. 195–206.
- Petrović, Gajo, „Jürgen Habermas – Od tehnike i nauke do rekonstrukcije historijskog materijalizma“, predg. u: Jürgen Habermas, *Tehnika i znanost kao „ideologija“*, Školska knjiga, Zagreb, 1986, str. 5–24.
- Rohkrämer, Thomas, „Antimodernism, Reactionary Modernism and National Socialism, Technocratic Tendencies in Germany, 1890–1945“, *Contemporary European History* Vol. 8, №1, 1999, pp. 29–50.
- Shaw, William H., „‘The Handmill Gives You the Feudal Lord’, Marx’s Technological Determinism“, *History and Theory* Vol. 18, № 2, 1979, pp. 155–176.
- Van Laak, Dirk, „From the Conservative Revolution to Technocratic Conservatism“, in: *German Ideologies since 1945: Studies in the Political Thought and Culture of the Bonn Republic*, ed. Jan-Werner Müller, Palgrave Macmillan, New York, 2003.
- Winner, Langdon, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge, London, 1977.

Ivana Damjanović

**TECHNICS AND POWER: TADIĆ'S
RECEPTION OF CRITICAL THOUGHT ON
TECHNICS**

Summary

Ljubomir Tadić is among rare Serbian authors who wrote on the topic of the technics and its relationship with social and political sphere. Firmly embedded into the wider context of his thought on society and politics, Tadić's considerations of the technics are primarily focused on one important issue – the relation between the technics and power.

This very connection between the technics and the political power, in Tadić's view, is one of the essential problems of the modern society. Instead of fulfilling its emancipatory function and contributing to establishment of fundamentally human values as foundation of society, modern technics turns into an instrument of domination. In this manner, politics is removed from the hands of the people and turned into the field accessible to experts only. This tendency toward technocratic forms of government Tadić sees as deeply

reactionary, and thus he emphatically places technocratism as an ideology deep within the conservative part of the spectrum.

Tadić's analysis of the technics, more precisely of the technical civilization as a specific problem of modern society, relies heavily on the works of German philosophers – Heidegger, Horkheimer and Adorno, Marcuse. His interpretations of these authors, partially systematized in *Parergon*, are undoubtedly a significant contribution to Serbian social and philosophical thought on technics.

This paper shows that thought about technics in Serbia had developed primarily within Yugoslav philosophy of practice, and that it can be used as an illustration of the complex relationship between this school of thought and the critical theory of society, primarily of the Frankfurt school. Namely, in his works Tadić does not only passively adopt the ideas of other authors, but uses them as a starting point for dialogue and a foundations for his own concepts and conclusions about the relationship between the technics and the power.

Keywords: Ljubomir Tadić, technics, political power, technocracy, critical theory.